

Rəmlər nədən danışır?

Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağı üzərindəki
işarələr, onların semantikasi, mənşəyi və ortaq
türk simvolizmində yeri

Araz Qurbanov
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin elmi işçisi
e-mail: araz-qurbanov@mail.ru

"Xalq öz keçmişinə qayındanda onun
məhtəşəmliyi də özünə qaydır".

Petrarka

2015-ci ilin may ayında AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Pərvin Gözəlovun Sankt-Peterburq şəhərindəki Dövlət Ermitaj Muzeyinin, Rusiya Artilneriya, Mühəndis və Rabitə Qoşunları Hərbi-Tarixi Muzeyinin fondlarında apardığı araşdırmalar uğurla nəticələnmiş, burada Azərbaycan tarixi, xalqımızın etnik və dövlətçilik simvolizmi ilə bağlı olan unikal bayraqlar aşkar edilmişdir. Milli dövlətçilik ənənələrimizin, onun rəmzlərinin öyrənilməsində və təbliğində mühüm əhəmiyyətə malik olan həmin eksponat-lardan biri 1827-ci ildə Naxçıvan xanlığının rus qoşunları tərəfindən işğal nəticəsində qənimət kimi götürülmüş və uzun müddət "XVIII-XIX əsrlərə aid müsəlman bayrağı" adı altında nümayiş etdirilmişdir.

İlk növbədə qeyd edək ki, bu bayraq həm orta əsr islam simvolizmi, həm də türk xalqlarının ortaq dövlətçilik, hərbi və dini rəmzlər sisteminin tədqiqi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Doğrudur, Pərvin Gözəlovun həmin tapıntısı bəzən "Naxçıvan xanlığının dövlət atributu" kimi təqdim edilsə də, üzərindəki spesifik elementlər, məsələn, "'Qurani-Kərim"-i-Kərim"-in hər b sənəti ilə əlaqəli ayələrinin, hədis ifadələrinin yazılması, qumaş üzərindəki rəmzlərin semantikasi, xüsusilə Orta əsr türk dövlətlərinin (*Səfəvi, Osmanlı, Misir məmlük dövlətləri, Qızıl Orda, Kırım xanlığı*) ənənəvi döyüş bayraqları ilə kompozisiya yaxınlığı və üslub eyniliyi onun tamamilə fərqli statusundan – Naxçıvan xanlığının süvəri alayına məxsus sənəq olmasından xəbər verir. Yeni tapıntının ən dəyəri özəlliyi isə etnik azərbaycanlıların - Azərbaycan türklərinin kollektiv yaddaşında əsrlər boyu kök salmış islamaqədərki inancların – fetişizm, totemizm, tanrıçılıq elementlərinin XVII əsrin sonları - XIX əsrin əvvəllərində qəbul edilməsi, yaşadılması, əski mifoloji obrazlarının islam simvolizmi ilə uzlaşdırılmasından savayı, bir çox hallarda onların semantikasının təhrifinə, yeni dini məzmun verilməsinə baxmayaraq, qədim türk tətbiqi sənəti ənənələrinə xas üslubda təsvir edilmişdir.

Naxçıvan
xanlığının döyüş
bayrağı.
Foto: İ. U. İ. d.
Pərvin Gözəlov

Veksillologiya – bayraqları öyrənən elm Azərbaycanda yeni, lakin perspektivli və vacib tədqiqat istiqamətlərindədir. Çünki qədim və müasir bayraqlar üzərindəki rəmlər hər bir xalqın çoxəsrlik tarixi-mədəni inkişafı prosesində yaranan informasiyanın daşıyıcıları və nəsilədən-nəslə ötürüçüləridir. O da yaxşı məlumdur ki, xalqın etnik kimliyini, milli identikliyinə müəyyən edən başlıca amillərdən biri onun vahid mənbədən, qədim mifik təsəvvürlərdən, inanclarından qaynaqlanan təkrarsız rəmlər sistemidir.

İstənilən etnik toplum, istənilən dövlət öz mahiyyətinin, tarixi missiyasının, keçmişinin və gələcəyinin, mənavi dəyərlərinin inikasını həm də milli rəmlər sistemində, o cümlədən bayraq işarələrində axtarır və qoruyur. Odur ki, bayraq təkcə dövlət müstəqilliyinin mühüm atributlarından biri və ya ordunun, ayrı-ayrı hərbi birləşmələrin tanınma-fərqləndirmə nişanı deyildir. O həm də xalqın etnik və siyasi birliyinin, bölünməzliyinin əlaməti, onun tarixinin, o cümlədən dövlətçilik tarixinin, etnik kimliyinin, varislik ənənələrinin, dünyanı dərk etmə sisteminin və digər xarakterik xüsusiyyətlərinin funksional rəmz və işarələr, rənglər vasitəsilə təəcəssümüdür. Bir sözlə, bayraq dövlətin rəmzi, xalqın simasıdır. Polşa yazıçısı Anjey Sapixovskinin təbrincə desək, bu tipli rəmlər (*veksilloidlar*) cəmiyyətin vahid məqsəd uğrunda səfərbər edilməsində, ölkədə milli birliyin və vətəndaş həmrəyliyinin əldə olunmasında olduqca güclü təsir imkanlarına malikdirlər.

Markazi Asiyanın qəyüştü rəsmlərində bayraqlar təsvirləri

kimi onların ilk təzahürələrinə yalnız IX əsrin sonlarından rast gəlirik. Lakin XI-XII əsrlərdə baş verməmiş işğalçılıq səfərləri - Birinci və İkinci səlib yürüşləri nəticəsində avropalılar təkcə Şərqi mədəni, mənavi dünyası ilə tanış olmamışlar. Şərqi funksional rəmlər sistemi ilə təmaslarından sonra "bayraq" anlayışı Qərbdə yeni keyfiyyətdə - dövlət atributu kimi qayıtmışdır. Təsədüfi deyildir ki, məhz həmin yürüşlərdən sonra Avropanın ilk dövlət bayraqları üzərində Qərb simvolizminə xas olmayan elementlər – xəmsə (*açıq əl*), ay-uldüz, bars (*bəbir*), qoç və digər Şərqi mənşəli rəmlər təsvir olunmuşdur.

Şərqdə, o cümlədən türk dünyasında rəsmi bayraqlar haqqında məlumatlara, onların təsvirlərinə eramızdan əvvəlki dövrlərə aid yazılı mənbələrdə, daş qabartmalarda, qəyüştü rəsmlərdə, maddi-mədəniyyət nümunələrində və sikkələr üzərində rast gəlirik. Bayraqlar ilk dövrlərdə magiya xarakterli dini ayin atributu – fetiš, ilahi qüvvənin əlamətlərindən biri olmuş, tədricən bu funksiyasını, eləcə də üzvlərindəki sakral işarələri tam və ya qismən qoruyub-saxlamaqla nasilləri və tayfalarını, tayfa birliklərinin, konfederasiyaların simvollarına - dövlətçilik rəmzlərinə çevrilmişlər. Məsələn, tarixi mənbələrə görə, oğuzların və qıpçaqların bayraqları üzərində tayfa və ya nasillərin damğa işarələri, məmlüklərdə "qoçqar", Çingiz xanın ilk bayrağında qara aypara, Böyük Səlcuq dövlətində, Səfəvi xanadanında "ikibaşlı qartal" (*tögrül*), bars (*bəbir*), "ay-uldüz" (*ay-günəş*), Qaraqoyunlu dövlətində "qoç", Qızıl Ordada "xan damğası", "baltavar", Əmir Teymurda "and" damğası və s. həkk edilmişdir. Məsələyə bu kontekstdən yanaşanda qədim çağlardan müasir dövrümüzə qədər çətin və şərəfli yol keçmiş Azərbaycan bayraqları, o cümlədən Naxçıvan xanlığının yeni aşkar edilmiş döyüş bayrağı təkcə türk-islam simvolizminin daşıyıcısı kimi deyil, ortaq türk rəmz sisteminin, bayraq ənənələrinin varisi kimi dəyərləndirilməlidir.

Bununla belə, bu gün orta əsrlərə aid bayraqlarımızın, hətta müasir dövlət atributlarının üzərindəki rəmlərin yozumları ətrafında xeyli şübhə fərqli fikir və mülahizələr yaranmaqdadır. Nəticədə, onların əks etdirdiyi ilkin ideyalar təhriflərə məruz qalmış, dövlət simvolizmində qorunması vacib olan varislik prinsipinə xələl gətirilmişdir. Halbuki, bayraq və ya gerb üzərindəki istənilən element, onların forma və təsvir üsulları, rəngləri həm rəmzi, həm etnik, hətta dini rəmz sistemlərində aydın, tarixi-mədəni irs baxımdan

obyektiv və hamılıqla qəbul edilən ortaq mənanı əks etdirməli, yarlışığa yol açmamalı, eyni semantika əsasında təbliğ olunmalıdır.

Əvvəlcə Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağının rəngi barədə. Təqribən 200 il yaşı olan bu bayraq zaman keçdikcə ilkin parlaqlığını itirib də, sarı-qızıl rəngini qoruyub-saxlaya bilməmişdir. Dünyanın bütün sivilizasiya və mədəniyyətlərində sarı-qızıl rəng təxminən eyni mahiyyət daşımış, ilahi qüdrəti, hakimiyyəti, uzunömürlülüüyü, səxavəti, ədaləti və bolluğu simvolizə etmişdir. Türk xalqlarının islama qədər olan inanclarının rəng yozumuna əsasən, "qızıl" və "Günəş" ifadələri mifoloji məzmunlarına görə sinonim xarakterli daşmış, göy rəngdən sonra Tanrı/Tenrünün qüdrətinin təəcəssümü sayılmışdır. Bu rəng islam dinində də önəmli yerlərdən birini tutmuş, "iman", "sevinc", "şən-şöhrət", "saxavət", "qələbə", "sərvət" anlayışların ifadə etmişdir. Onu dini təsəvvürlərlə bağlayan amillərdən biri Musa peyğəmbərin Allah yolunda kəşdiyi ilk qurbanın - inəyin də sarı-qızıl rəngdə olmasıdır. "Bəqərə" (*İnək*) surəsinin 69-cu ayəsində bu barədə oxuyuruq: "Onlar dedilər: **Rəbbinə dua et ki, Onun rəngini də Bizə bildirsin**". (*Musa*) Dedi: "(Allah) Buyurur ki, o, sarı rəngli parlaq bir inəkdir. (*Ona*) **Baxanları sevindirir**". Qeyd edək ki, müsəlman təbabəti də sarı-qızıl rəngə müalicəvi xassələr vermişdir.

Bayraqla bağlı bir neçə vacib məqama diqqət çəkmək istərdik. Onlardan biri Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağı ilə Osmanlı dövlətinin yeniyarı ağalarının, o cümlədən admiral Xızır Xeyrəddin paşanın (*Barbarossa*, 1478-1546) sancaqlarındaki kompozisiya, təsvirlər və onların işlanma üsulu, dini mətnlər arasında eyniliyin olmasıdır. Məsələn, hər iki bayrağın yuxarı hissəsində "Qurani-Kərim"-in "Saf" surəsinin 13-cü ayəsi həkk edilmişdir. Ayədə bildirilir: "(*Sizi hələ*) **sevdiyiniz başqa bir şey (bir nemət) də - Allah dərğahından kömək və yaxın qələbə (Məkkənin fəthi) gözləyir. (Ya Peyğəmbər!) Məminlərə (dünyada zəfərlə, axirətdə cəmətlə) müjdə ver!**". Xatırladaq ki, orta əsr müsəlman dövlətlərinin döyüş bayraqları üzərində müqəddəs mətnlərdən, xüsusilə "Qurani-Kərim"-in "Fəth" və "Saf" surələrinə ayələrin yazılması bir ənənə olaraq geniş yayılmışdır. Hətta həmin dövrlərdə hər bir qoşun, növbünün də öz ayəsi, öz duası olmuş və savaşa ərfəsində oxunmuşdur. Məsələn, tarixi mənbələrə görə, oxçu bölmələri döyüşdən əvvəl "Oxçu duasını" - "Qurani-Kərim"-in "Ənfal" surəsinin 17-ci ayəsindən bir parçanı deyirdilər: "Onları siz öldürmədiniz, Allah onları öldürdü".

İkincisi, adı çəkilən bayraqlarda "Zülfükr" qılıncı variantının və Həzrəti-Fatimənin alinin və ya xəmsənən rəmzi təsvirləri, silahın yuxarı və aşağı hissələrindəki hədis mətnləri də eynidir. Bəri başdan qeyd edək ki, Türkiyədə bəzi "dünyəvi", "kosmopolit" tədqiqatçılar Xeyrəddin paşanın bayrağı üzərindəki "Davud ulduzu"na istinad edərək, admiralın guya mason lojasının üzvü olması (?), buradakı iktiyəli qılıncın isə "azad daşyonanların" pərgarını (?) təəcəssüm etdirməsi qənaətinə gəlirlər. Halbuki, altıguşəli ulduz tarixən polietnik xarakter daşmış, milli xalqları, o cümlədən yəhudilərdə də geniş yayılmışdır. Digər tərəfdən, məlum səbəblər üzündən İsrail dövlətinin yaradılmasında yəhudilərin dövlətçilik rəmzləri olmamışdır. Ravayətə görə, ilk dəfə 1254-cü ildə imperator IV Karl Pradaqadlı yəhudi diasporunu xristian təbəələrindən fərqləndirmək üçün onlara xüsusi icma rəmzi - qırmızı parça üzərində "Davud ulduzu" təsvir edilən bayraq vermişdir. Bu təsvir XVII əsrdən etibarən iudaizmin dini-etnik rəmzlərindən biri kimi tanınmış və yalnız 1891-ci ildə sionizm hərəkatının rəmzi simvolu (*Mogen David - Davudun qalxanı*) qismində qəbul edilmişdir. Nəhayət, İsrail dövlətinin təşəkkülündən beş ay sonra - 1948-ci il oktyabr ayının 28-də üzərində "Davud ulduzu" olan ilk bayraq təsdiq edilmişdir. Halbuki, bu təsvir üzəldəndən fərqli olaraq, VII-XII əsr islam simvolizmində, türk xalqlarının dövlətçilik rəmzləri, sikkələrdə və dini memarlıq abidələri üzərində ilahi nəzarlik, "Bismillah" kəlməsinin təəcəssümü kimi daha geniş yayılmış və "Möhrü-Süleyman" (*Süleyman peyğəmbərin möhtürü*) adlandırılmışdır.

Ən nəhayət, üçüncüsü, yuxarıda vurğulandığı kimi, Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağı üzərindəki islam simvolizmi elementlərinin hər biri otuz türk etnik mədəniyyətinə, rəmz sisteminə xas olan fərzdə işlənmiş, burada xəttatlıq (*hiisənəth*) üsulu ilə təsvir edilmiş aslan başı kompozisiyası ilə yanaşı, aypara və səkkizguşəli ulduzlar, Səfəvilərin ikibaşlı qartal təsviri, qədim türk tayfalarına aid "and" və "qoçkar" damğa işarələri də yer almışdır.

Aşağıda Naxçıvan xanlığının süvari alayının döyüş bayrağı üzərindəki təsvirlərin islam və ortaq türk simvolizmi kontekstində yozumlarını təqdim edirik.

gərə, bu rəmz Şah I Təhmasibin hakimiyyət illərinə kimi Safəvi bayraqları üzərində qalmış, sonralar arxasında səkkizşüahlı Günəş olan aslan təsviri ilə əvəz edilmişdir.

Xəmsə, pəncə və ələm. Dini, etno-mədəni və coğrafi məskunlaşma ərazilərinin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, dünyanın bütün xalqlarında açıq əl, xüsusilə yuxarıya qaldırılmış sağ əl xoş məram, xeyirxahlıq, səxavət və sülhsevərlik əlamətlərindən biri olaraq qalmışdır. Eyni zamanda, sinkretik mənşəli, yəni özündən əvvəlki qədim inanclar əsasında formalaşmış dinlərdə, məsələn, tanrıçılıqda, islamın bəzi cərəyanlarında, iudaizm, buddizm və caynizmdə bu təsvir İlahiyə aid olunmuş, rəhmli, yardım göstərən, eyni zamanda, yolunu azmışlara cəza verən qüdrətli əli təəcəssüm etdirmişdir. Mərkəzi və Ön Asiyada, o cümlədən tarixi Azərbaycanda – Gəmiqaya, Qobustan, Kəlbəcər, Göçəyə və Dəvəboynu petroqliflərində insan əlinin stilizə olunmuş rəsmlərinə, qeyri-proporsional dərəcədə iri əllərə malik qədim təsvirlərə rast gəlirik. Açıq əlin fiqur və təsvirləri qədim Finikiyada baş ilahi Tinitin, antik Yunanıstanda Afroditanın, Romada Veneranın, qədim türklərdə isə Humay Ananın rəmzlərindən sayılmışdır. Hindistanda caynizm təlimində bu işarə "aximsa" adı ilə tanınır və müminlərin itaətkarlığını, buddizmdə isə Şakyamununin (*Buddanın*) müdrikliyini və müminliyini bildirir. Onu da əlavə edək ki, beşgüzlü ulduz ☆ da şiə və bəktəşi simvolizmində "xəmsə", "əhli-beyt üzvləri" anlayışlarını vermişdir.

Sağ əlin açıq ovucunun təsvirləri həm ibtidai inanclarda - fetişizmdə, totemizmdə və şamanizmdə, həm də ortaq mənəbdən qaynaqlanan aparıcı monotheist dinlərdə - iudaizmdə, xristianlıqda və islamda da sakral əhəmiyyət daşımış, bir qayda olaraq, onun təsvirindən qoruyucu simvol, nəzərlik kimi istifadə edilmişdir. Lakin hər üç dinin ehkamlarında büt və təsvirlərə tapınmaq böyük günah sayıldığından, heç bir işarə rəsmi dini atribut funksiyasını daşımamışdır. Bununla belə, iudaizmdə, xüsusilə sefard və mezharim yahudi icmalarında bu rəmz Aaron (*Harun*) və

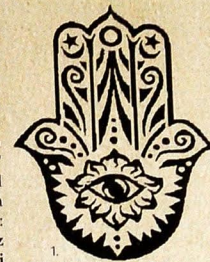
Mosənin (*Mossey, Musa*) bacısı mərhəmətli Miryamin (*Məryəmin*) və ya levilər nəslinin patriarxı Kohenin xeyir-dua əli kimi qəbul edilmişdir. Bütövlükdə iudaizmdə açıq əl təsviri və ya fiquru "xamişa", "xamşa", "Xamsa" (*bəşlik*) və "Yad a-Xməş" (*bəş barmaq*) adlandırılır. "Tövrət"ə daxil edilən beş müqəddəs kitabı təəcəssüm etdirir. O da maraqlıdır ki, açıq əl təsviri xristian dini simvolizminə məhz islam dini vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Belə ki, İspaniya arab xilafətinin tərkibində olarkən xəmsə işarəsi yerli xristian icmalarında qoruyucu rəmz, nəzərlik, "Fatimənin (*Həzrəti-Fatimə*) əli" kimi mənişməllənmişdir. Odur ki, imperator V Karl xristian təbəələrinin inancını "müsləman təsirindən" azaltmaq üçün 1526-cı ildə əli yepiskop məclisi çağırmış və həmin "sarasın işarəsini" bütün imperiya ərazisində qadağan edilməsi barədə fərman vermişdir. Lakin bütün qadağalara baxmayaraq, xəmsə özünün nəzərlik funksiyasını itirməmiş, sonralar yalnız adı "Rəbin əli" nə dəyişilmişdir. Bəri başdan qeyd edək ki, bütövlükdə xristian dünyası üzün məqbul sayılmayan bu işarənin rus-provoslav məzhəbində "Müqəddəs Məryəmin əli" kimi yayılması, ilk növbədə qədim türklərin tanrıçılıq inancının, himayəedici Humay Ana obrazının rus etno-mədəniyyətinə təsiri, sonrakı dövrlərdə buradakı islam və xristian icmaları arasındakı əlaqələr, türk-slavyan inteqrasiyası ilə bağlıdır. Təsədüfi deyildir ki, vaxtilə Qızıl Ordanın vassalı olmuş Pskov knyazlığının (*ulusunun*) gərbində də bu işarəyə rast gəlirik.

Bir ortaq məqamı da diqqətə çatdırmaq istərdik. Adları arasında fonetik yaxınlıq olsa da, nə "Tövrət"da, nə də "Qurani-Kərim"da xəmsə rəmzinə eyham vardır.

Lakin həm müsləmanlar, həm də yəhudilər hələ də həmin işarənin təsvirlərindən ənənəvi nəzərlik kimi istifadə edir və bu zaman əsasən dini rəvayətlərə söykənirlər. Yəhudilər onu Hz. Musanın ölümdən xilas edən, sonralar firunun ailəsində onu dəyə kimi böyütdən bacısı Miriamla, müsləmanlar isə Həzrəti-Fatimə ilə əlaqələndirirlər. Bununla belə, islam təfsirçiləri arasında da xəmsənin "Allahın əli" kimi yozulmasının tərəfdarları vardır və dəlil kimi "Qurani-Kərim" in "əl-Fəht" surəsinin 10-cu ayəsini göstəririlər. Ayada isə bildirilir: "(*Ya Peyğəmbər!*) Sənə beyət edənlar, şübhəsiz ki, Allaha beyət etmiş olurlar. Allahın əli onların əllərini üstündədir". Halbuki, bu ayada "əl" kəlməsi məcazi mənada işlədilmişdir və "rəhm", "hökm", "qüdrət" anlayışlarını verir. Xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, Yaxın Şərqdə ortaq sami mədəniyyətinin, mifik təəvvürlərinin (*arab və yəhudi*) elementlərindən biri kimi dəyərləndirilən "xəmsə" işarəsi islam və iudaizmdə müxtəlif məzmun daşısa da, onun müsləman və yəhudi analoqları həm təsvir, həm də adların fonetik yaxınlığı baxımdan fərqlənir. Məsələn, hər iki dilə xəmsə işarəsi eyni üslubda işlənmişdir. Burada açıq insan əli anatomik deyil, stilizə olunmuş şəkildə - rəmzi, simmetrik təsvir edilir. Fərq isə müsləmanların əl işarəsinin ovuc hissəsində əsasən nəbati ornamentlərin, "Allah" kəlməsinin, bəzən "Qurani-Kərim" ayələrinin, nəzərlik əlaməti olan göz rəsminin, "Möhrü-Süleyman" (*Davud ulduzu*) işarəsinin, yəhudilərdə isə etnik ornamentlərlə yanaşı "Şma, İsrail" (*Eşit, İsrail xalq!*), "Brahat ha-Beyt" (*Evin hifz olunması duası*), "Tfilat ha-Dereh" (*Səfər duası*) sözlərinin, yəni də açıq insan gözü və ya Davud ulduzunun (*yəhudilərdə - Maqen David/Davudun qalxanı*) təsvirlərinin həkk edilmişidir. Müsləmanlar arasında bu işarədəki ovuc islam dinini, barmaqlar isə islamın beş əsas şərtini - Şəhadət kəlməsinin, namazı, orucu, Həcc ziyarətini və zəkəti ifadə edir.

Buna baxmayaraq, islamın şüahlı və ələvilik təlimlərində, bəktəşçilikdə xəmsə işarəsi həm xarici təsvir, həm də semantika baxımından klassik işarədən fərqlənir. Şiə məzhəbində "xəmsə əli", "şiə xəmsəsi", "Həzrəti-Fatimənin əli", "Həzrat Abbasın qolu", "pəncə" və "ələm" adları ilə yayılmış həmin rəmzin müxtəlif, hətta ziddiyyətli yozumları vardır. Məsələn, Azərbaycanda və İranda geniş yayılmış xalq rəvayətinə əsasən, bir dəfə Həzrət Əli evə yeni cariyyə gətirir və onu ömür-gün yoldaşına - Peyğəmbərin sevimli qızı Həzrəti-Fatiməyə göstərir. Bu zaman Xanım Fatimə evdə halva çalmışdır. Ərinin bu hərəkətindən sarsılan qadın qaşığı yerə salsa da, kədərinə bürüzə vermir, özünü ələ alıb heç nə baş verməmiş kimi qaynar halvanı sağ əli ilə qarışdırmağa başlayır. Bunu gören Həzrət Əli səhvini anlayır və ömrünün sonunadək Xanım Fatiməyə sadiq qalır. Həmin vaxtdan etibarən yuxarıya qaldırılmış sağ əlin təsviri şiə simvolizmində səbrin, sədaqətin və imanın təəcəssümünə çevrilir. Rəmzin digər yozum isə təvvəbinlər (*tövbəkarlar*) hərəkəti ilə bağlıdır. Xatırladaq ki, VIII əsrdə, Kərbəla hadisələrindən sonra yaranmış bu hərəkət üzvləri Kufə şəhəri əhalisinin imam Hüseyinə xəyanət etdiklərinə, onu mübarizədə tək qoyduqlarına görə Allahın onlara məqsəd qoymuşlar. Ravayətə görə, hərəkətin rəhbəri Muxtar əs-Səqafinin qullarından biri - Əli Məxtumi yuxuda Abbas ibn Əlinin (*Əbülfəzl Abbas - imam Həsən və imam Hüseyin*) oğey qardaşı, Kərbəla döyüşündə şəhid olmuşdur) ona insan əli verdiyini görür və o vaxtdan etibarən bu işarə Hz. Əbülfəzl Abbasın kasılmış qollarının təəcəssümünə, şüahlı təlimində cihad, mübarizlik rəmzinə çevrilir. Belə ki, Kərbəla döyüşü zamanı imam Hüseyin döyüş bayrağını qorumağı Həzrət Əbülfəzl Abbasa tapşırır. O isə hətta qolları düşmənlə qılıncı ilə kəsildikdən sonra imamın bayrağını emməyə qoymur, onu dişləri ilə tutub-saxlayır.

Təvvəbinlərin, sonralar şiə təfsirçilərinin yozumlarına əsasən, ələm - açıq sağ əl işarəsində barmaqlar Əhli-Beyt üzvlərini - baş barmaq Məhəmməd Peyğəmbəri, şəhadət barmaq Həzrəti-Fatiməni, orta barmaq Həzrət Əlini, adis barmaq Həzrət Həsəni, çəçələ barmaq isə Həzrət Hüseyini ifadə edir. Beləliklə, təvvəbinlər hərəkəti vasitəsilə xəmsə işarəsinin semantikasına yeni məzmun əlavə olunmuş, şiə məzhəbinin, İmam Hüseyin

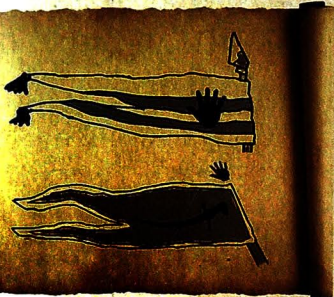

1.

2.

İslam (1) və yəhudi (2) dinlərindəki xəmsələr arasında konstruktiv fərq yoxdur

Səki xan sarayının (XVIII əsr) divar təsvirlərindəki bayraqlarda ələm, xəmsə və "Zül-füqar" rəmzləri

Pskov knyazlığının (XV-XVI əsrlər) gərbində bars və Humay/Məryəm əli

tərəfdarlarının dini simvollarından birinə çevrilmədir. Onu da xatırladaq ki, ilk dəfə VIII əsrdə İraqın şimalındakı siqridilər sülaləsi onu rəsmi dövlət rəmzi kimi qəbul etmişdir. Şiələr arasında "ələm" ifadəsinin mənəyinə gəldikdə isə onun arab dilində "qəm", "əzab", "üzüntlü", "matəm" anlamını verən "ələm" və "ələmat" (işarə, rəmz) kəlmələrindən və ya zahiri oxşarlığına görə türk dillərindəki "əl" sözünün yaranması, hətta Həzrət Əlinin adı ilə bağlanması bərdə fərqli mülahizələr yayılmışdır. Belə bir qənaət də vardır ki, "ələm" sözü arab əlifbasının "alif" hərfi ilə yazıldıqda "əzab" anlamını verdiyi halda, "ayn" hərfi ilə yazıldıqda "bayraq", "öndə gedən" mənalarını daşıyır. Məsələn, orta əsrlərdə bayraqdarlara həm də "ələmdar" deyirdilər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şüə məzhəbində, xüsusilə Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış ələm və klassik xəmsə təsvirləri arasında da fərqlər vardır. Belə ki, xəmsə ilə müqayisədə ələm assimetrikdir və tamamilə insan əlinin anatomik görkəminə təkrarlayır. Naxçıvan xanlığına aid edilən döyüş bayrağı üzərində də anatomik əl təsviri həkk edilmişdir. Ələmin şüəliyin aparıcı atributlarından biri kimi məhz bu variantda təsvirinin yayılması Səfəvilər zamanında hakim etnik kimlik və dini-siyasi ideologiya ilə bağlı olmuşdur. Tarixi mənbələrə görə, Şeyx Heydər Şirvanı yürüdü zamanı onun tuğlarının başlığı ələm şəklində idi. Şah İsmayılın dövlət rəmzləri, rəsmi bayrağı üzərində də döyüş sancəqlarının başlıqlarında isə Ay və səkkizguşəli ulduz (əslində - Ay-Günəş), "quşlu damğa" (toğrul, ikibaşlı qartal) ilə ələm təsvirləri də olmuşdur.

Bütün bunlarla bərabər, açıq əl təsvirləri, bu işarəyə sakral məzmun verilməsi ənənəsi türk xalqlarının ortaq simvolizmində islamdan əvvəl də mövcud olmuş və Humay Ananın rəmzi kimi tanınmışdır. Türk xalqları islam dinini qəbul etdikdən sonra qədim inanclarla bağlı bir sıra əski rəmzlər kimi onun da semantikasi dəyişikliyi məruz qalmış, lakin nəzərlək olaraq qoruyucu funksiyasını qoruyub-saxlamışdır. Odur ki, bu gün qədim milli-mədəni irs nümunələrində rast gəldiyimiz bir çox rəmzlər kimi açıq əl işarələrinin də qeyd-şərtsiz islam dini ilə bağlanılması yolverilməzdir. Bu fikirlər qızılbaşlar hərəkatının, Səfəvilər dövlətinin əsasını təşkil edən oğuz tayfalarının qədim rəmz və damğalarına da aiddir. Sadəcə olaraq, həmin tayfalar islam dininə tapındıqdan sonra əski rəmz və damğa işarələrindən tam imtina etməmiş, onları qorumuş və islam dininin analogi rəmzləri ilə bağlayaraq, ona yeni məzmun vermişlər. Bu baxımdan, Ön və Mərkəzi Asiyada, Şimali Qafqazda oğuz və qıpçaq tayfalarının simvolizmində bir sıra islam və xristian rəmzlərinin analoglarına rast gəlinməsi heç də "mədəni mənimsəmə faktı" deyil. Bu türk xalqlarının tarixi irsə varislik prinsipi ilə əlaqələndirilməlidir. Bu fikirlər təkcə polietnik açıq əl işarəsinə deyil, təsvirləri xristianlıq, iudaizm və islam dinlərinin yaranışından xeyli əvvəl Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Volqaboyu, Krım, Şərqi Anadolu, Sibir, İran ərazilərindəki qədim qayaüstü təsvirlərdə, məzar daşlarında, silah və bəzək əşyaları üzərində, sikkələrdə həkk edilmiş bərabərtərəfli xaç, "yoncalı xaç", Ay-ulduz, beşguşəli, altıguşəli və səkkizguşəli ulduz kimi rəmzlərə də aiddir. Bu təsvirlər din və ya məzhəb fərqi olmadan asılı olmayaraq, bütün türk xalqlarının milli-mədəni irs nümunələrində – xalça və zərgərlik məmulatları, sikkələri üzərində indi də rast gəlik.

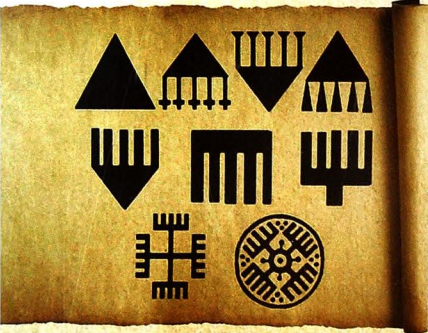
Xatırladaq ki, H.Frənç, N.Şeldi, R.Saqdeyev, A.Kazantsev, V.Almantaya kimi tanınmış numizmat alimlər Krım, Şimali Qafqaz, Volqaboyu, Qərbi Sibir ərazilərində bulğalara, Qızıl Orda və Krım xanlığına və s. məxsus metal sikkələrin üzərində açıq insan əlinin sxematik təsvirlərinin ən qədimlərinin islam dininin bu regionda yayılmasından xeyli əvvəl - VII əsrdə aid olduğunu müəyyən etmişlər. Bu zaman həmin təsvirlərin uzaq təvəbinlər hərəkatı ilə əlaqələndirilməsi həm məntiqsiz, həm də xronoloji baxımdan qeyri-mümkündür. Qədim inanclarla görə, Humay Ananın baş ilahinin - Tenqri xanın ömür-gün yoldaşdır; körpələri, ailə saadətini, döyüşçüləri, eləcə də ilahinin Yer üzündə təcəssümü olan xaqan xatunlarını

himayə etmişdir. Onun nəzarət kimi istifadə edilən, sonralar tayfa və nəsilin, tayfa birliklərinin damğa işarələrinə çevrilən rəmzləri - (tumar, bitik), D (Ay), X (qayıq), + X (açamay/haça Umay), B (yay-ox), ↑ (ox), W (daraq) içərisində sonuncusu faktiki olaraq açıq əlin stilizə edilmiş təsviridir və xalçaçılıq sənətində onun H kimi variantlarına da rast gəlik. Daha populyar olan bərabərtərəfli üçbucaq isə Q qadın başlanğıcını ifadə etməklə yanaşı, Azərbaycan, Anadolu, Mərkəzi Asiya, Şimali Qafqaz, Şərqi Sibir xalqları arasında "bitik" (əski türkcə - "yazı") və ya "tumar" (arabca - "yazı") adlandırılmışdır. Tumar/bitik rəmzinin variantlarından biri bərabərtərəfli üçbucağın aşağı hissəsində üç və ya beş qılnc (ox, metal şif) asılmış üçbucaq ▲ şəklində təsviri olunmuşdur. Vaxtilə bu rəmz qadın türk tayfaları vasitəsilə qılncilərin də inaplarında yer almışdır. Onun müxtəlif variantlarına istisnasız və dini etiqaddan asılı olmayaraq bütün türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların təbii qənaətində – xalça və zərgərlik məmulatları üzərində geniş rast gəlik. Mifoloji yozuma əsasən, həmin işarənin aşağı hissəsindəki qılnc və ya oxların hədəfi körpələrə, ailə saadətinə, onun ruzi-bərəkətinə zərər vurmaq istəyən bəd ruhların, şər qüvvələrin gözləri olmuşdur. Bu isə indi də Azərbaycanda yayılan və bəd nəzərə ünvanlanan "gözüne ox batsın" kimi idiomatik ifadələrin, bəlkə, bu mifoloji mənbəyə söykəndiyini göstərir. İslam dininin türk xalqları arasında yayılmasından sonra, təbii ki, onların Humay Anaya haqqındakı mifoloji təsəvvürləri də tədricən silinmiş və öz yerini yeni dini obraza - islam peyğəmbərinin sevimli qızı Fatiməyi-Zəhraya vermişdir. Bu zaman Humay Anaya aid rəmzlərin bir hissəsi, o cümlədən tumar işarəsi də tədricən Həzrəti-Fatiməyə aid edilmişdir. Belə ki, ortaq türk xalça ornamentlərində tumar ▲ işarəsi yuxarıya doğru istiqamətləndirilərək ▲ "Fatiməyi-Zəhranın əli" adlandırılmağa başlanmışdır. Bu işarə çehizlik xalçalarda gəlin köçən qıza verilən xeyr-dua anlamını da ifadə etmişdir. Hər iki obrazı isə ortaq xüsusiyyətlər - şəfqət, xeyirxahlıq, nəəc analıq hissi kimi yüksək insani keyfiyyətlər birləşdirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, qırğızlarda bu gün də körpəni bəşikdə yelləyərkən "Mənim qolum emes, Umay ene, Batma, Zuuranın kolu" (Bu qol mənim deyil, Humay Ananın, Fatiməyi-Zəhranın qoludur), sözləri deyilir.

"Zülfüqar" qılncı. Silaha tapınmaq ənənəsi, qılnc kultu türk xalqlarında hələ islamın yaranışından əvvəl də mövcud olmuşdur. Herodot yazırdı ki, skiflər savaş ilahəsi Aresin qılncına sitayiş edir, hər iki ona qurbanlar kəsirdilər. Onların "akinak" adlandırılan qısa tiyəli qılncıları baş ilahi Targitayın təcəssümü sayılırdı. Romalı sərkərdə-diplomatlar Priysk və Marselini hunların inanclarında da qılnc kultunun geniş yayıldığını vurğulamışlar. Antik müəlliflərdən İordan isə bildirdirdi ki, Atilla nəhəng imperiyasının qurulmasında ilahi tərəfindən göndərilən qılncın onu himayə etdiyini inanırdı.

Qılnc həm də igidliyin, yenilməzliyin, kişi başlanğıcının rəmzi olmuşdur. Şimali və Cənubi Qafqazda, o cümlədən tarixi Azərbaycanda ərazilərində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticəsində saka-skiflərə, hunlara və xəzərlərə aid məzarlarda insan sümükləri ilə yanaşı, qılnc qalıqları da aşkar edilmişdir. Xatırladaq ki, Koroğlunu məğlub etməz edən amillərdən biri onun həm də Misri qılncı sahib olması idi. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu qəhrəmanların and yerlərindən biri "qaraüz polad qılncı" idi. Kumuklar indi də göy qurşağını "Teyri qılnc" (Tanrı qılncı) adlandırırlar. Təsədüfi deyildir ki, orta əsr türk dövlətlərində tacqoyma zamanı "taqlidi-seyf" - qılncı qurşanma, hökmdarın belinə qılnc bağlama mərasimi də icra edilirdi. Bu baxımdan, Azərbaycan və Türkiyə hər simvolizmində "Zülfüqar" qılncı təsvirinin daha populyar olması bu silahın sakral mahiyyətindən savayı, ilk taqlidi-seyf mərasiminin Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən icra olunması, Həzrət Əlinin belinə həmin qılncı bağlmasına inanırlar. Bütün bunlar digər müsəlman xalqlarla müqayisədə türklərin qılncının rəmzi xarakterinə ali önəm verdiklərini, fəvqəladə xassələrə malik silaha ehtiram və inamın tədricən "Zülfüqar" a münasibətdə də özünü göstərdiyini təsdiqləyir.

Tarixi mənbələrə görə, islam peyğəmbərinin müxtəlif tipli doqquz qılncı ("al-Battar", "al-Adb", "al-Rasub", "al-Kadib", "al-Məzəzur", "al-Mixzəm", "Halef", "Qali" və "Zülfüqar") olmuşdur. Onların arasında daha populyar olan "Zülfüqar" qılncı mərdliyin və ədalətin, igidliyin rəmzi sayılır. Halbuki, onun gerçək görkəmi, mənşəyi, hazırda harada olması barədə indiyədək dəqiq və hamılıqla qəbul edilən məlumat yoxdur. Məsələn, "Zülfüqar"ın ilk sahibinin Adəm peyğəmbər olması və Cənnətdən çıxarkən onu özü ilə götürməsi, qılncın bir tiyəsinin ceza, digərinin isə şafa verməsi, onu Misir hökmdarının islam peyğəmbərinə

Türk xalqlarının
islamaqədərki
inanclarında
bəzi Humay
Ana rəmzinin
variantları

əlaqələndirilməsi həm məntiqsiz, həm də xronoloji baxımdan qeyri-mümkündür. Qədim inanclarla görə, Humay Ananın baş ilahinin - Tenqri xanın ömür-gün yoldaşdır; körpələri, ailə saadətini, döyüşçüləri, eləcə də ilahinin Yer üzündə təcəssümü olan xaqan xatunlarını

hədiyyə etməsi, göydən nazil olunması, Yəməndə bir bütün dağıdılmasından sonra bünövrəsindəki poladdan düzəldilməsi, Bədr döyüşündə qənimət kimi götürülməsi və Uhud savaşında Hz. Əliyə bağışlanması barədə ziddiyyətli rəvayətlər vardır. Məhz son rəvayətə görə, peyğəmbər bu savaşda Əlinin cəngavərliyini görüb belə buyurmuşdur: "Lə fəto illə Əli, lə sayfa illə Zülfüqar" (*Əlindən yaxşı iğid, "Zülfüqar" dan yaxşı qılncı yoxdur*). IX əsrdə yaşamış tarixçi Məhəmməd ibn Hişam isə həmin ifadənin peyğəmbərə deyil, döyüşü səmaddan izləyən mələk Cəbrayıl məxsus olduğunu bildirmişdir. Yeri gəlməşkən, Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağındakı "Zülfüqar" qılncı təsvirinin yuxarı və aşağı hissələrində də bu sözlər yazılmışdır. Bundan başqa, bəzi şio təfsirçiləri "Zülfüqar"ın Hz. Əliyə verilməsinin "Qurani-Kərim" ayələrində öz əksini tapdığını bildirir və "Nədid" surəsinin 25-ci ayəsində istinad edirlər: "...Biz həddindən artıq möhkəm olan və insanlara fayda verən demiri də icad (nazil) etdik ki, Allah (Özünü) görmədən Ona (onun dininə) və peyğəmbərlərinə kömək göstərənləri (damırdan düzəlməmiş silahlarla kafirlərə qarşı vuruşan mücəhdiləri) bəlli etsin.

Həqiqətən, Allah yenilməz qüvvət sahibi, qüdrət sahibidir! İmam Baqirə aid olunan hədisə əsasən isə, "Zülfüqar" əslində rəmzi silah olmuş və heç vaxt savaş meydanında istifadə edilməmişdir.

İstanbulun Topqarı sarayında müqəddəs əmanətlər sırasında qorunan qılncın "Zülfüqar" və ya onun bənzəri olması barədə də dəqiq qənaət yoxdur. Onu da əlavə edək ki, "Zülfüqar" qılncı haqqında yanlış təsvirlərin formalaşmasında Böyük Britaniya, Livan, Liviya, Küveyt və Mərkəz kinematografçılarının 1976-cı ildə birgə istehsal etdikləri "Peyğəmbərlik" ("*The Message*", rej. *Mustafa Akkad*) filminin də müəyyən rolu olmuşdur. Bütövlükdə uğurlu alınan filmdə islam dininin prinsiplərinə tam riayət olunsada, təəssüf ki, bəzi faktoloji təhrirlərə də yol verilmişdir. Məsələn, filmə əsasən, hicrətin ikinci ilində – miladi tarixlə 624-cü ilin mart

1. Dini rəvayətlərə görə "Zülfüqar" qılncının görünüşü.
2. Qaçarlar sülaləsinə məxsus rəmzi "Zülfüqar" qılncı (Azərbaycan, Şəmşir).
3. Osmanlı sultanı II Bəyazidə aid burmalı "Zülfüqar" qılncı.
4. Misir məmlük-lərinin XV əsrdə aid "Zülfüqar" qılncının tiyası.
5. Orta əsr hind-moğol "Zülfüqar" qılncı.
6. 1837-ci ildə imperator II Aleksandra hədiyyə olunmuş burmalı "Zülfüqar" qılncı.
7. Türk xalqlarının "pala" adlandırılan əhlişiyalı kəsicisi silah.

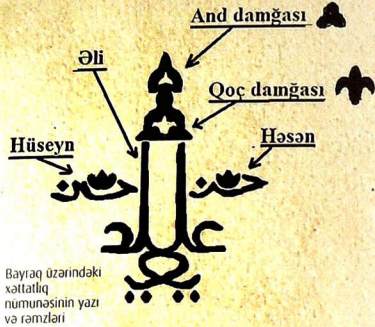
ayının 13-də baş vermiş Bədr savaşında Həzrət Əli məhz "Zülfüqar" qılncı ilə döyüşmüşdür. Halbuki, hədislərdə bildirilir ki, peyğəmbər bu qılncı Həzrət Əlinin belinə düz bir il sonra – 625-ci ilin mart ayının 24-də, Uhud döyüşü zamanı bağlamışdır. "Zülfüqar"ın sonrakı taleyi də müəmmaldır. Rəvayətlərdə onun Hz. Əlinin vəsiyyəti ilə Nəcəfdə çaya atıldığı, Hz. Əlinin məzarı yanında torpağa basdırıldığı və ya Mehdi'nin zühür əlamətlərindən biri olduğu qeyd edilir. Bəzi dini rəvayətlərdə mədinəli demişçi Əmər əs-Saykalan düzəltməyi "uzunluğu yeddi, eni isə bir qarış" olan ikiqanlı qılnc kimi təsvir edilmiş və, bir sıra təfsirçilər və qədim silah mütəxəssisləri bununla razılaşmışdır. "Zülfüqar" qılncını hər iki ağzı kəsicisi olan iri tiq (*bu tipli qılncılar Avropada və Osmanlı dövlətində "meç" adlanırdı*) kimi təsvir edirlər. İmam Sadiqə bağlanan hədisdə isə "Zülfüqar" qılncının insan onurğasına bənzədiyi söyülənir. Yeri gəlməşkən, "Zülfüqar" kəlməsi xalq arasında "ikiqanlı" kimi yozulsada, əslində arəb sözü olub "fəqərə/onurğa sahibi" anlamını verir. Həqiqətən də, Şərqiin soyuq silahları təsnifatında "burmalı" adlanan möhkəm tiyali qılnc tipləri də olmuşdur. Bu silahların tiyaləri sıx burulmuş polad təbəqələrdən düyüldüyü üçün onların konarları, hətta kəsicisi hissələri də dalğavari şəkil alırdı. Belə tiyələr həqiqətən də insanın fəqərə sütununa bənzəyir. Burmalı qılncın ikinci adı isə dalğavari tiyəsinin zahiri bənzərliyinə görə "İldırım ağzılı"dır. Bu ad isə "Koroğlu" dastanında Misri qılncın mənşəyi, onun "İldırım dandan düzəldilməsi" haqqında epizodu xatırladır.

Bu gün "qılnc" (*aski türkca - "kılıç"*) dedikdə bütün iri tiyəli, kəsicisi-dəşici döyüş vasitələrinin ümumiləşdirilmiş adını nəzərdə tuturuq. Halbuki, vaxtilə "qılnc" onlardan yalnız birinin – əsasən atlı döyüşçülər üçün hazırlanan, tiyası qövsvari olan silahı adı idi. Orta əsr Şərqi və Avropa mənbələrinə əsasən, türk xalqlarının cəbbəxanasında qılncı ilə yanaşı, tiq (*tiq*), pala, selbə, saplı, konçar, neştər, şəmşir, gorda, xəncər, qəmə, "Zülfüqar" və s. kimi

soyuk kəsicisi-dəşici silah tiplərinin adları çəkilir. Onu da xüsusi vurğulamaq istərdik ki, qədim türk dövlətlərində, orta əsrlərdə Misir Məmlük və Safəvi xanədanlarında, Moğol imperatorluğunda tiyəsinin ucu ilan dili kimi tam və ya qismən qoşa hissələrə ayrılması silahlar da istehsal edilirdi. Mahmud Kaşğarının "Divanı lügət-it türk" əsərində "koş kılıç" (*qoşa, cilt tiyəli qılncı*) kimi adı keçən soyuq silah tipi qədim türk tayfalarının bu tipli döyüş vasitələrindən istifadə etdiklərini təsdiqləyir. Həmin silahın xarici görkəminin necə olmasına isə kitabdakı atalar sözlərindən biri aydınlıq gətirir: "Koş kılıç kunka sığmaz", yəni "qoşa tiyəli qılncı bir qına sığmaz". Bu tipli qılncılardan ucluqları ilanun baş dilini xatırladıq üçün onlara həm də "əjdaha ağzılı" (*ikiqanlı*) deyirdilər. Lakin sonralar "Zülfüqar" kimi tanınan həmin silahlar effektiv döyüş vasitəsi sayılmadığı üçün təcridən sıradan çıxmış və rəmzi silaha çevrilmişdir. Çünki həmin qılncı ilə zireh geymiş düşməne təsirli dəşici və ya kəsicisi zərbələrin vurulması mümkün deyildi. Bununla belə, "ikitiyəli qılnc" anlayışı orta əsrlərdə Azərbaycan türklərinin də hər bənatında vardı. Amma onların tiyələri na burmalı, na də ikiqanlı deyildi. Əksinə, Azərbaycan mənşəli silah olan "pala" və "şəmşir" tiplərində "ikiqanlı" dedikdə tiyənin möhkəmliyini artırmaq üçün onun yuxarı, ümumi uzunluğunun 2/3 hissəsinə qaynaq edilən, "yelman", "yelman" adlandırılan əlavə polad qat - tiyə nəzərdə tutulurdu. "Şir çaynağı" anlamını verən şəmşir silahlarının daha bir fərqli xüsusiyyəti tiyənin yelmanın hissəsinin 30-35 dərəcəli bucaq şəkilində yuxarıya doğru ayılmışdır. Bundan başqa, Mərkəzi Asiya xalqlarında – qazaxlarda və özbəklərdə "zülfiqar" kəlməsi həm burma tiyəli palalara, həm də Azərbaycandan ixrac olunan əlavə qatlı şəmşirlərə aid edilirdi. Digər tərəfdən, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycanda dilində "ikiqanlı" sözü bir qayda olaraq, tiyəsinin hər iki tərəfi kəsicisi olan bıçaqlara, xəncərlərə aid edilir. Onu da vurğulayaq ki, orta əsr Azərbaycan hər bənatında qoşun hissələri əsasən süvarilərdən ibarət oluduğu üçün at üzərində döyüş zamanı əlverişli silah sayılmayan ikiqanlı tiyə/meçlər burada geniş yayılmamışdır. Bu isə bir daha təsdiqləyir ki, Şərqi silahları arasında "Zülfüqar"lar ya hər iki tərəfi kəsicisi olan və ya tiyəsinə əlavə qat vurulan qılncılar olmuşlar.

Bu qənaətdən sonra isə növbəti sual yaranır: Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağında təsvir edilən silahın prototipi həqiqətənmi müqəddəs "Zülfüqar" qılncıdır? Birmənalı şəkildə deyə bilərik: "Yox". Əslində, Naxçıvan xanlığının döyüş sənəcinə "Zülfüqar"ın spesifik təsviri onun məzmunca deyil, formaca islam kontekstindən ayraraq qədim və orta əsr türk dövlətlərinin – Hun, Xəzər, Osmanlı imperatorluqlarının, Qızıl Ordunun, Kırım xanlığının dövlətçilik rəmzləri ənənələrinin davamçısına çevirir. Qeyd olunduğu kimi, Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağı etnik, dini rəmzlərin müxtəlifliyinə və varislik ənənələrinə görə unikal tədqiqat obyektidir. Azərbaycanın hərbi simvolizm ənənələri ilə yanaşı, XVII-XVIII əsrlərdə bu ərazidəki etno-tarixi, etno-mədəni və etno-siyasi mühit haqqında dolğun məlumat verməkdədir. Bəri başdan deyək ki, onun unikallığını şərtləndirən mühüm amillərdən biri də vaxtilə bir-birinə rəqib olan iki qüdrətli türk dövlətinin – Səfəvi və Osmanlı xanədanlıqlarının hərbi-dini simvollarının, qızılbaş və yenicheri işarələrinin quması parça çərçindəki kompozisiyada birləşdirilən bir araya gətirilməsidir. Bu isə bütün ziddiyyətlərə, hərbi-siyasi qarşıdurmalara baxmayaraq, həm Osmanlı, həm də Səfəvi rəmzlərinin ortaq ümumtürk etno-mədəni mənşədən və ortaq təsvirlərdən qaynaqlanmasını göstərsindir. Bu baxımdan, o dövürün qarşılıqlı iddia və ziddiyyətləri, hərbi-siyasi qarşıdurmalar, fərqli dini-siyasi ideologiyalar fonunda bayraqlardakı təsvir və kompozisiyalar arasında bənzərlik nə qədər qabarıq nəzərə çarpsada, na Osmanlı və Səfəvi simvolizm ənənələrinin bir-birinə təsiri, na də I Şah Abbasın dövlətin tarixi sərhədlərinin bərpası məqsədilə keçirdiyi hərbi yürüşlər zamanı əsir götürüldüyü yenicheri döyüşçülərinin öz ordusunu sirlərini qatararaq Naxçıvan ərazisində yerləşdirməsi ilə əlaqələndirilməlidir. Bayraq elementlərinin forma və üslub cəhətdən təhlili bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onlar arasında tarixi varislik bağlarını "Qurani-Kərim" iki amildən biri onların qədim və orta türk simvolizmi ənənələrindən qaynaqlanması, digəri isə qızılbaş və yenicherilərin dini-siyasi baxışları arasında körpü funksiyasını daşıması bektəşilik təriqətinin təsiri təsirinə bənzərliyi göstərir. Naxçıvanda bektəşilərə məxsus Zaviyə, Pirqəmiş məscidləri, XIV əsrdə Canan Bəy Bəktəşinin inşa etdiriyi "Canabər" çeşməsi bu gün də qorunmaqdadır. Azərbaycanın müxtəlif guşələrində, xüsusilə Naxçıvanda Bəktəşi soyudni daşıyanlar da çoxdur. Onu da qeyd edək ki, XIII əsrdə yaşamış Hacı Bəktəşi Valinin adı ilə bağlı olan bu sufi təriqəti özünəməxsus dini ehkamlara malik olsada, vaxtilə şüük məzhəbindən qaynaqlanmış,

Bayraq üzərindəki xəttatlıq nümunəsinin yazı və rəmləri

bu tipli "taclardan" və onların siluətlərindən bir sıra müsəlman türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan və Anadolu türklərinin, kumuk və qaraçay-balkarların, Kırım və Volqaboyu tatarlarının, özbəklərin xalçılıq sənətində ornament kimi indi də istifadə olunmaqdadır. Bundan başqa, orta əsr xanlarının tuğlarında, silah və zireh ustalarının "müəlliflik səhadətnamələrində" - şəxsi möhürlərində də ona rast gəlik. Əski türk simvolizminə dair xarici elmi ədəbiyyatda "damciyabənzər", "güləbdən", "dəbilqayabənzər", "kuzəyabənzər" kimi təsnif olunan bu işarəyə dair məlumatlara ərəb səyyahlarının qeydlərində də yer verilmişdir. Zəki Validi Toğan ərəb mənbələrinə istinadən həmin rəmzin xəzər xaqanına məxsus çadırın giriş hissəsini bəzədiyini bildirir. Kumuk alimi Kamil Əliyevin araşdırmalarına əsasən, Dağıstanın və Şimali Qafqazın türksəkilli səmçəllərindən (*fedal baylərin*) bayraqlarında da bu işarə təsvir edilmişdir. Lakin xanlığın döyüş bayrağındakı aslan başındakı "tac" türk simvolizmi baxımından bir konstruktiv özüllüyü ilə də seçilir. Belə ki, "tac" kompozisiyası üst-üstdə qoyulmuş iki tac təsvirindən ibarətdir. Onların üzərində isə iki fərqli işarə - qədim türk tayfalarının tanınma-fərgəndirmə nişanlarından olan "and" və "qoç" damğaları əks etdirilmişdir. Ortaq türk simvolizmi ənənələrinə əsasən, bu damğaların "tac" üzərindəki mövqeləri hərbi-siyasi ittifaq və ya xanlıq ətrafında birləşmiş icmaların statusundan - "and" işarəsinə Δ sahib olan tayfanın dominantlığından, "qoç" rəmzi $\clubsuit$ tayfanın isə vassallığından xəbər verir.

Həmin damğa işarələrinin semantikasına toxunmadan əvvəl aslan başı təsvirinin struktur və kompozisiya baxımından da həm islam mədəniyyəti, həm də türk təsviri sənəti ənənələrini harmonik şəkildə birləşdirdiyini vurğulamaq istərdik. Belə ki, həmin cəhətlərə əsasən, bayraqdakı aslan başı təsvirinin analoqlarına Mərkəzi Asiya və Volqaboyunda yaşayan türk xalqlarının orta əsrlərə aid təbiiq sənət nümunələri içərisində geniş rast gəlinir. Lakin burada aslan bars ilə əvəz edilmişdir. Məsələn, tatar alimi N.Xazanfarov 2001-ci ildə dərc etdiyi "Tatarstanın rəmzləri" kitabında həmin obrazın qədim təbiiq sənət nümunələri üzərində həkk edilməsini əski inanclarla əlaqələndirir. Belə ki, islamaqədərki dövrlərdə qazaxların, qırğızların və bulqarların (*indiki tatarlar*) totem canlılarından olan bars güc və hakimiyyəti simvolizə etməklə yanaşı, həm də məhsuldarlığın, qadın xoşbəxtliyinin, ailə artımının rəmzi, ana bətnində olan körpənin himayəçisi olmuşdur. Bu keyfiyyətlər onu mifik

Kazan tatarlarının aid nəzarliklər (XIII-XVIII əsrlər) üzərində bars təsvirləri və damğa işarələri

Humay Ana obrazı ilə yaxınlaşdırırdı. Qədim türklərin astroloji təqviminə görə isə, bars ili insanlara bolluq-firavanlıq gətirirdi. Odur ki, "bars ili baylaq" deyirdilər. Üzərində bars başının təsvirləri olan nəzarlik-qolbaqlar isə sahibinin sakit və firavan həyatını, ailəsinə bəd nəzərdən, şər ruhlardan qoruyurdu. Bir qayda olaraq, nəzarliklərdəki bars başının alın hissəsində həmin şəxsin mənsub olduğu nəsil və ya tayfanın damğa işarəsi həkk edilirdi. Eyni ənənə üzərində köklənmiş sxemi Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağındakı zoolorif təsvirdə də görürük. Qeyd edək ki, bu xalqlar hətta islam dinini qəbul etdikdən sonra belə bars obrazının nəzarlik funksiyasından imtina etməmiş, bu günədək onu qoruyub saxlamışlar. Təsədüfi deyildir ki, Tataristan və Xakasiya respublikalarının, Astana, Almatı, Bişkək, Samərqənd, Aktübə şəhərlərinin gerblərini bars təsviri bəzəyir.

İndi isə tac üzərindəki iki damğa işarəsi barədə. Aslan tacındakı dominant damğa işarəsinə

tanınmış tədqiqatçılar Edvard Triyaski və İmre Baska qədim türklərə məxsus tanınma-fərgəndirmə nişanı kimi təqdim edirlər. Damğa təsnifatlarında şərti olaraq "armudu", Mərkəzi Asiyada isə kiçik ornamenti kimi "ittaban" (*ti dabani*) adlandırılan bu işarənin qədim analoqlarına Azərbaycan, Türkiyə, Mərkəzi Asiya, Macarıstan, Volqaboyu, Kırım, Şərqi Sibir, Xəzin Şərq, Dağıstan və Şimali Qafqazın maddi-mədəniyyət nümunələrində, parça və xalça ornamentlərində, silahlar, tikililər, məzar daşları və s. üzərində rast gəlinir. Bəzi mülahizələrə görə, bu işarə vaxtilə Birinci Türk xaqanlığında (*Göytürk dövləti, VI əsr*) hakim süpələrin - Aşina nəslinin damğası olmuşdur. Qeyd edək ki, həmin nəslin adcadları Hun imperiyasının təşəkkülündə də iştirak ediblər. Hunlar "armudu" nişanı sonralar Macarıstan ərazisində də götürüblər. "Aşina" sözünün qurd (*canavar*) anlamını verməsi ehtimalını əsas götürən mütəxəssislər həmin işarənin damğa qismində götürülməsini təsədüfi saymıy, səbəbini isə işarənin qurd pəncəsi izinə bənzəməsi ilə yozmuşlar. Burada diqqət çəlb edən bir məqama toxunmaq istərdik. Tataristanlı filoloq, professor Qumar Sattarov 1989-cu ildə nəşr etdirdiyi "İseməti matür kəmnər kuyqan" (*Səmin adamı kim qoyub*) kitabında aşina boyunun ikinci və daha geniş yayılmış adının "kaşkar", "qaşqar" olmasını, bu və "başqurd" (*başqurd*) etnonimlərinin qədim türk dillərində "qurd" anlamında işləndiyini bildirir.

Damğa işarəsinə gəldikdə isə, onun semantikasi daha qədim türk inanc və adət-ənənələri ilə əlaqəlidir. Belə ki, Δ işarəsi, əslində, saka-skiflər dönmindən "sarsılmaz ittifaq", "qan qaradığı" mərasiminin qrafik təzahürü olan "and" damğasının $\clubsuit$ variantlarından biridir. Türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə onun ən qədim təsvirləri isə Qərbi Azərbaycanın Göyçə qayaüstü rəsmlərində və Tyan-Şan dağlarındakı Koskor vadisində aşkar edilən petroqliflərdə müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, Δ və $\clubsuit$ işarələri Göytürk əlifbasında "nt", bəzi hallarda isə "nd" səs birləşməsi kimi oxunur. Türk tayfalarını vahid ittifaq ətrafında birləşdirməyə nail olmuş Əmir Teymurun da bayrağını "and" damğası bəzəmişdir. Beləliklə, Naxçıvanın döyüş bayrağında aslan tacı üzərindəki damğa işarəsi ilə Δ qədim bulqarların bars nəzarliyindəki $\clubsuit$ nişanı həm təsvirdəki yerinə, həm də semantikasına görə əski türk simvolizminin təzahürüdür.

Aslan tacında və bayrağın müxtəlif hissələrində olan digər iki işarə $\clubsuit$ və $\spadesuit$ nədənsə bəzi məqələlərdə eyniləşdirilmiş və yanlış olaraq avropasayağı "zanbaq" (?) adlandırılmışdır. Bunu nəzərə alaraq, hər iki rəmzin ayrı-ayrılıqda semantikasi, Qərb və Şərq heraldikadasındakı "zanbaq" işarəsi barədə bir qədər məlumat vermək istərdik. Əvvəla, "zanbaq çiçəyi" adını daşıya bilən hər hansı bir rəmz Şərqdə, o cümlədən türk dünyasında deyil, Avropa dövlətlərində, xüsusilə Fransada yayılmışdır. Türk xalqlarının istər qədim, istərsə də orta əsr simvolları təsnifatında bu adda nə damğa, nə də heraldik rəmz olmuşdur. İkincisi, Naxçıvanın döyüş bayrağındakı həmin element $\clubsuit$ heç də "Avropa zanbağı" deyil, tamamilə fərqli təsvirə, semantikaya və etnik mənşəyə malik işarədir. Qərb alimləri zanbaq (*dağ laləsi*) rəmzinin Avropadan Şərqə yayılmasını iddia etsələr də, tarixi gerçəkliklər tamamilə fərqli, əks prosesin getdiyini təsdiqləməkdədir. Bir sıra Şərq dəyərləri kimi "zanbaq" rəmzinin də prototipinin - əski türklərin "qoçkar" işarəsinin Avropa simvolizmində yayılması, ilk növbədə, X-XII əsrlərdə Qərb dünyasının müsəlman İspaniyası - Kordova xilafəti və Qranada əmirliyi ilə sıx təmasları, sonralar isə Salib yürüşləri ilə bağlıdır. Həmin tarixi hadisələr nəticəsində Şərq mədəniyyəti Qərbin inkişafına ciddi təsir göstərmiş, avropalılar müsəlman dünyasının elm, mədəniyyət və incəsənət nümunələrini, həmçinin rəmzlər sistemi elementlərini də mənimsəmişlər. Tanınmış fransız antropoloqu və tarixçisi Qüstav Lö Bon "Ərəb sivilizasiyasının tarixi" əsərində bu barədə yazırdı: "Avropada sivilizasiyanın inkişafında ən mühüm amil Qərbin və Şərqi təqribən iki yüz il davam etmiş təmasları olmuşdur. Əgər bir kəs Şərqi Qərba təsirini təsvir etmək

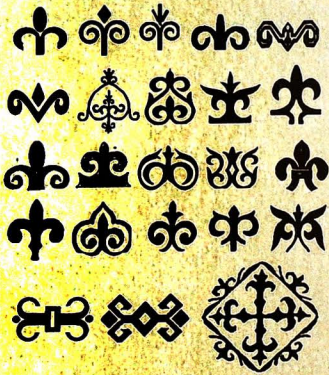
Mamluk parçası (XII-XIV əsrlər) üzərində "qoçqar" işarəsi

istəyirsə, bu iki sivilizasiyanın vəziyyətini müqayisə etməlidir. Bu zaman məlum olacaq ki, ərəblərin sayəsində Şərq çiçəklənən sivilizasiya şəraitində yaşasa da, Qərb barbarlıq, çəhələt içərisində idi".

Onu da vurğulayaq ki, ilkin orta əsrlərdə Avropada, o cümlədən Fransada heraldika ənənələri mövcud olmamışdır. Hətta bu gün müasir Fransa Respublikasının rəsmi dövlət gerbi yoxdur! Lakin fransız alimləri bu gerçəkliklərlə - Şərqi Qərb mədəniyyətinə, dövlətçilik rəmzlərinə təsiri ilə razılaşmaq istəmiş, "zanbaq" embleminin Fransa əsilzadələrinin heraldika təsvirlərinə guya hələ V əsrdə daxil olduğunu iddia edirlər. Onlar iddialarını təsdiqləmək üçün orta əsrlərdə yaranmış dini rəvayətlərə söykənir, guya 496-cı ildə frank kralı I Xlovdik Merovingin kristianlığı qəbul etdikdən sonra bir mələyin göydən enməsinə, krala xeyir-dua verəsinə və mükafat olaraq ona qızılın dəzəldilmiş zanbaq çiçəyi bağışlamasına misal göstərilir. Lakin bu "fakt" hələ də elmi təsdiqini tapmamışdır. Lakin cəmi üç təkbizolunmaz sübut həmin qənaətlərin qısacanlıqdan doğan dini-siyasi mif olduğunu göstərir.

Birincisi, əgər kral I Xlovdik haqiqətən də zanbağı heraldika rəmzi kimi qəbul etmişsə, nə üçün onun xələfi - Frank imperiyasının banisi Böyük Karl 800-cü ildə öz bayrağında bu çiçəyə deyil, mavi, sarı və qırmızı rəngdə altı qızıl güllün təsvirinə üstünlük vermişdir? Tarixi mənbələrə əsasən, yalnız XII əsrin sonlarında kral VI Lüdovikin mavi bayrağında, XII əsrdə isə şərti olaraq "Fransanın gerbi" adlandırılan mavi qalxan üzərində Şərq "zanbağının"

Avropanın "zanbaq" heraldika nişanı türk xalqlarının (Azərbaycan, Türkiyə, Dağıstan, Krım, Tataristan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Xakasıya, Saxa və s.) ortaq ornamentləri içərisində onun prototipləri

ilk təsvirinə rast gəlirik. İkincisi, zanbaq çiçəyi mədəni bitki kimi Avropaya ilk dəfə təqribən min yüz il sonra - XVI əsrdə "tülpən" ("türbən" - "çalma" sözünün təhrif olunmuş forması) adı ilə Osmanlı dövləti ərazisindən gətirilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, məhz bu amil dinə-siyasi rəvayətlərin "botaniki islahatlarına" maruz qalması, mələyin hədiyyəsinin "flör-dö-liz" - nilufar (su zanbağı) və ya süsən güllü ilə əvəz edilməsi ilə nəticələnməmişdir. Üçüncüsü, bu rəmzin müxtəlif Qərb variantlarına $\clubsuit$ $\spadesuit$ $\heartsuit$ $\diamondsuit$ Mərkəzi Asiyada, Şərqi Sibirə də yaşayan türk xalqlarının - qazaxların və qırğızların, xakasların və s. etnik smvolizmində "qoçkar", "kuçkar", "kuç müyüz" (qoç buynuzu) adlanan damğa işarələri və ornamentlərində, onun ilk təsvirlərinə hələ eramızdan əvvəlki dövrlərə aid qayaüstü rəsmlərdə rast gəlinir. Na qədər zəngin təxəyyülə malik olsa da, XV-XII əsrlərdə qoçkar/zanbaq işarəsini heraldika rəmzi kimi seçmiş Fransanın Pikardiyə, Artüya,

Valua, Anjü, Men, İl dö-Frans, Türen, Berri, Burbon, Orlean, Sentoj və s. əyalətlərinin uzaq Mərkəzi Asiyaya mədəni missiyası və ya Mervinqlər, Karolinglər, Kapetinglər, Burbonlar sülalələri ilə uzaq qazax, qırğız, xakas xan-bəylərinin hər hansı bir müttəfiqlik əlaqələri barədə mülahizələr ciddi və inandırıcı görünür.

Avropalılardan fərqli olaraq, qədim türklərin rəmz sistemində qoç (arxar) buynuzu təsviri ☞ ən qədim sakral rəmzlərdən biri sayılırdı. Təkcə tarixi Azərbaycan ərazilərindəki Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər, Göyçə, Dəvəboynu qayaüstü təsvirlərində, Kür-Araz mədəniyyətinə aid nümunələr üzərində, Manna, Midiya, saka-skif dövrlərində, Qafqaz Albaniyasına, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi dövlətlərinə aid məddi-mədəni irs nümunələrində, hun, bulqar, savir, xəzər, oğuz və qıpçaq damğa işarələrində, xalça ornamentləri arasında onun çoxsaylı variantlarına rast gəlirik. Əski mifoloji təsvirlərdə qoç obrazı bir tərəfdən "bolluq" və "bərəkət" bildirir, digər tərəfdən isə vofat etmiş insanların ruhlarını Tanrı məkanına çatdıran müqəddəs canlılardan biri hesab edilirdi. Tanrıya kasılan qurbanlar arasında ağ atla ağ qoçun da xüsusi dəyəri vardı. Bundan başqa, əski türk dillərində "qara" sözünün təkcə rəng deyil, həm də "böyük", "güclü" anlamlarını verdiyini nəzərə alsaq, Qaraqoyunlu dövlətinin rəmzinin - "qara qoç" təsvirinin şərti xarakter

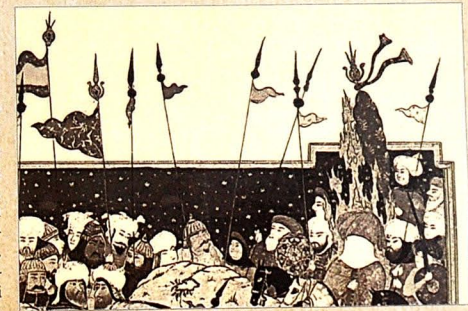
dəşdiyini, "qüdrətli dövlət" kimi yozumunun daha düzgün olduğu qənaətinə gəlirik. Bəzi ehtimallara görə, Ağqoyunluların da ilkin rəmzi "qoç buynuzu" damgası olmuşdur.

Bununla belə, bəzi ehtimallara görə, "qoç" və ya "qoçkar" rəmzinin ilkin semantikasına heç də totem ilə deyil, "Oğuz xaqan" dastanından gələn motiv - dominantlıq (yay) və vassallıq (ox) bildiren "yay-ox" damğa işarəsi ☞ ☞ ilə əlaqəlidir. Diqqət çəkən fərqli mülahizə də vardır. Məlumdur ki, türk xalqlarının dekorativ-təbiiqi sənətində "etnik ornamentlər" kimi tanıtılmış estetik bəzək elementləri həm də sosial informasiyanı, ideyaları nəşıyıcısı kimi ideoqrafik funksiyaya da malik olmuşlar. Qırğızıstan Respublikası Prezidenti Aparatının sektor müdiri, araşdırmaçı Azat Abdısadırlu damğa işarələrinin və rəmzlərin, xüsusilə "qoskar", "qoskar" (qırğızlarda "kuçkar") işarəsinin ayrı-ayrı variantlarının semantikasının açılmasında məhz bu funksiyanın imkanlarından bəhrələnməyə maraqlı olmuşdur. Onun qənaətinə görə, "qoskar" adı həmin rəmzə sonradan verilmişdir; onun ilkin təsvirinin ☞ kökündə göytürk (Orxon-Yenisey) alifbasının "or" (insan, kişi, döyüşçü) qrafemi ☞ dayanır. Həmin qrafem əsasən yaradılmış sadə və mürəkkəb ideoqramlara "bəzək elementləri" (biz bunu Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağında rəmzlərdə də görürük) isə mahiyyət etibarilə damğa sahibinin sosial statusunu diqqətə çatdıran vasitələrdir. Məsələn, ☞ və ☞ rəmzləri ideoqrafik işara kimi "bəy" anlamını verir. Göytürk alifbasında "ic" kimi oxunan, ideoqrafik təsvir kimi "ordu", "qarargah", damğa nişanı qismində isə mifoloji "baytöre", "bayterek" ağacını (nəsil ağacı, tayfannı/dövlətin sütunu, qadır dirayı) bildiren ☞ işarəsinin "qoçkar" rəmzinin üst hissəsinə əlavə olunması ☞ bütövlükdə "xaqan" tituluunu ifadə edir. "Nəsil", "törəmələr" anlamını verən "budaq" elementinin ☞ həmin işarənin qollarına əlavə olunması "şahzadə" ☞ ideoqramını, dekorativ element qismində ətrafında rəmzin istifadəsi isə, məsələn, ☞ "xaqan nəsl", "hökmədarın/xanın tayfası" kimi dərk olunur. Azat Abdısadırlunun qənaətinə söykənsək, Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağında "qoçkar" rəmzinin ☞ ornament deyil, dominant tayfaya və ya nəslə (bəy) məxsus olduğunu ehtimal edə bilərik.

☞ Toğrul, baltavar, "Quşlu damğa", ikibaşlı qartal. Naxçıvan xanlığının döyüş bayrağında bu işarə ilk baxışda ornament təsviri bağışlasa da, türk xalqlarının geniş ərazilərdə yayılmış və başqalarının mənimləməyə cəhdlərinə daha çox məruz qalmış tipik hakimiyyət rəmzlərindən biridir. Damğanın bayraq üzərində üç dəfə təsvir edilməsi isə türk hərbi simvolizmi ənənələrinə uyğun olaraq, həmin süvari alayına qoşulan və eyni damğa işarəsini daşıyan tayfaların sayını ifadə edir. Bu tayfa ittifaqının Kəngərlə boyu olması ehtimal da nəzərdən keçirilə bilər.

Əski türklərin islamaqədərki dini təsəvvürlərindən irəli gələn bu işarə ikibaşlı qartal, bars/aslan rəmzləri kimi qədim xalqanlıq prinsipinin - onun dünyəvi və dini hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirməsinin təzahürüdür. Vaxtilə böyük Hun imperiyasının da barəgini bəzəyən bu işarə ☞ ortaq türk damğaları təsnifatında "qədim türklərin "xaqan" tituluunun mahiyyəti və "ikibaşlı qartal" rəmzinin sadələşdirilmiş damğa variantı olan, "baltavar", "baltalı", "daraq damğa", "xan damğası", "quşlu damğa" adlanan qədim işarənin ☞ semantikasına ilə üst-üstə düşür. Yeri gəlmişkən, Çingiz xan və tarixi Azərbaycan ərazilərində qədim türk dövlətçilik prinsiplərini bərpə edən Şah İsmayıl Xətayi də hakimiyyətə gəldikdən sonra bu ənənədən və həmin işarədən (Səfəvi dövlətində - quşlu tuğ) yararlanmışlar. Lakin onun tarixi daha qədim dövrlərə aiddir.

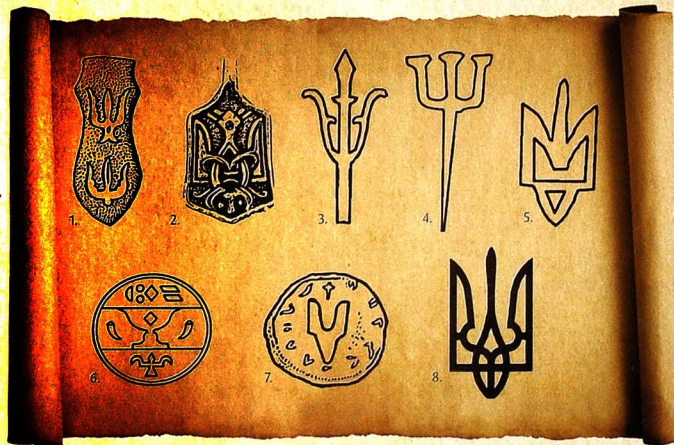
Qədim şumerlərin və tarixi Azərbaycan ərazilərində yerləşmiş Aratta dövlətinin tapındığı baş ilahə - İnannanın hakimiyyət rəmzinin ☞ yayılma marşrutunu izləsək, Altaylardan Şərqi Avropayaqədər uzanan geniş bir ərazidəki qədim və orta əsr türk dövlətlərinin

XVI əsrə aid miniatür. Səfəvi döyüş bayrağında "quşlu damğa" başlıqlar təsvir olunmuşdur. Rza Abbasi Muzeyi, Teheran, İran

və tayfalarının - kimer, saka/skif, sarmat, Hun, Xəzər, Avar, Qızıl Orda dövlətlərinin, Çingiz xanının imperiyasının, Eldəgiz, Səfəvi, Teymuri və Osmanlı xanədanlarının, Kırım xanlığının, oğuz və qıpçaq boylarının və s. rəmz sistemlərində onun "darağ damğa", "xan damğası", "quşlu damğa", "baltavar" (*iltəbar*), "ikibaşlı qartal" və s. adlar altında müxtəlif variantlarına **ΨΨΨΨΨΨ** rast gələ bilərik. Belə olan halda damğa işarələrinin aparıcı funksiyalarından biri, onların etno-siyasi proseslərin və türk xalqlarının məskunlaşma ərazilərinin göstəricisi kimi qəbul edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Doğrudur, türk xalqlarının ortaq dəyərlərə, oturaq mədəniyyətə malik olmayan müxtəlif tayfalar arasında formalaşmasını iddia edən və bununla da onların maddi-mənəvi irsinin mənimlənməsinə tarixi-ideoloji zəmin yaradan bəzi Qərb və Rusiya alimləri damğaların bu funksiyasının qabardılmasına qarşı çıxırlar. Məsələn, türk xalqlarının vahid prototipinə, ortaq dil və mədəniyyətə malik superetnos deyil, qohum dillərdə danışan fərqli etnik topluqlar olduğunu iddia edən rusiyalı şərqşünas Sergey Klyaxorn bu istiqamətdə aparılan araşdırmaları, eləcə də İsmayıl bəy Qaspralının, Yusif Akçurranın və Ziya Göybalın etnik birlik çağırışlarını "pantürkizm ideologiyasının təzahürləri" kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, türkdilli xalqların öz tarixlərini ayrı-ayrılıqda - məskunlaşdıqları ərazi çərçivəsində özünəməxsus "pantürkizm ideyasına qarşı təsirli cavab reaksiyasıdır".

1. Ukraynanın Podneprovye tarixi coğrafi ərazisində tapılmış baltavar üzərində rəmz (V-VII əsrlər).
2. Xəzər xaqanlığına aid medalion.
- 3-5. Bolqarıstan çarı İvan Şişmanın rəmzləri.
6. Misir məmlük bəylərinin möhürü üzərində analoji rəmz.
8. Ukrayna Respublikasının gerbi

Xəzər xaqanlığının rəsmi simvollarından olan bu işarə digər əski heraldik türk rəmzləri kimi teokratik dövlətdə hakimiyyətin ikili xarakterini, xaqanlıq sisteminin - dini və dünyəvi hakimiyyətin bir əldə cəmlənməsinin ifadəçisi idi. Doğrudur, onu bəzən "rus dövlətçiliyinin təməlini qoymuş varyaq (*vikinq*) Rürixin rəmzi" adlandırsalar da, bu iddialar nə arxeoloji materiallara, nə də tarixi mənbələrə söykənir. Üzərində həmin rəmz olan qədim maddi-mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi isə son nəticədə onların slavyan deyil, türkmənşəli olduğunu göstərir. Odur ki, hazırda Ukrayna və Rusiya tarixşünaslığında "Rürix nişanının" xəzər-bulqar mənşəli olması və ilk dəfə Novqorod knyazı Svyatoslav İqoreviçin (942-972) onu "ikibaşlı yaba" şəklində qəbul etməsi, sonralar isə Novqorod və Kiyev knyazı olmuş Vladimir Svyatoslavoviçin (*1 Vladimir, 960-1015*) həmin rəmzi olduğu kimi "mənimləməsi" iddia edilir. Lakin bu iddiada "mənimləmə" faktı şərtidir. Çünki tarixi təcrübəyə və ənənələrə əsasən, bir dövlətin digərinin rəmzini özününküləşdirməsi əsasən iki şərtlə mümkündür: etnik varislik və ya onlardan birinin vassallığı qəbul etməsi.

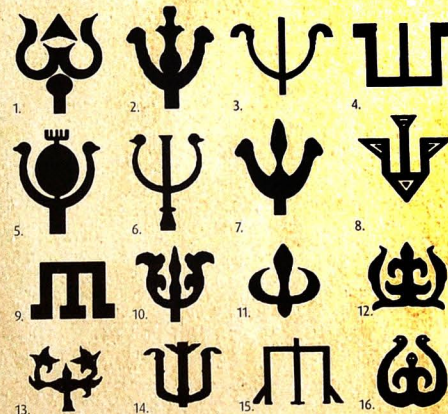
Yəhudi alimləri isə fərqli qənaətdədirlər. Onlar "baltavar" işarəsinin **Ψ** Xəzər dövlətinin

rəmzi olması faktını təsdiqləsələr də, onun sami mənşəli olması və yəhudi əlifbasında "şin" qrafemi **𐤱** əsasında yararlanmasını bildirirlər. İddialarını əsaslandırmaq üçün isə aşağıdakı mülahizələrə istinad edirlər:

1. "Xəzər dövlətində hakim din iudaizm olmuşdur".
2. "Xaqan" sözü yəhudi mənşəli "koqan" və ya "koein" sözünün törəməsidir və "Moşe rabeynin" (*Musa peyğəmbərin*) qardaşı Aronun (*Harunun*) nəslindən olan ruhanilərə aid edilir.
3. Koenlar xeyr-dua verərkən sağ əllərinin barmaqlarını "şin" hərfində olduğu kimi tuturlar".

Onların fikirlərini təkbiz etmək bir o qədər çətin deyildir. Əvvəla, Xəzər xaqanlığında iudaizm yalnız hakim zümrənin dini olmuş və müvəqqəti xarakter daşmışdır. Əhali, döyüşçülər və zadəgan bəylər isə ənənəvi dinlərinə sadıq qalmışlar. "Tövrat" və "Talmut" əsasən, "yəhudilik" anlayışının həm etnonim, həm də dini mahiyyətini nəzərə alan İsrail alimləri türk tayfalarının konfederasiyası olmuş Xəzər imperiyasını "yəhudi dini dövləti" adlandırmışdır. İkincisi, qədim türklərin "xanlar xanı" anlamını verən "xaqan", "hakan" titulluna ilk dəfə eramızın III əsrinə aid aski Çin mənbələrində (*Ho-han, imperator*) rast gəlinir. Bundan başqa, VI əsrdə Birinci Cöytürk, VII əsrdə isə İkinci Cöytürk xaqanlığında bu titula istifadə olunmuşdur. Göytürk və xəzərlərdən sayıya, Avar imperiyasının, uyğurların, karluqların, qırğızların, kimakların da hökmdarları "xaqan" olmuşdur. IX əsrdə bəzi rus knyazları "kakan" adlandırılmışdır. Onu da xatırladaq ki, hələ VI əsrdə xristian salnaməçisi Florensyalı Georji hunların başçısının titulu "çaganus" kimi yazmış, erməni tarixçisi Movses Xorenatsi əsərində "vezourk xakan" (*böyük xaqan*) ifadəsini işlətməmişdir. Üçüncüsü, ruhanilərin üç barmaqla xeyir-dua verməsi təbqi yəhudilikdə deyil, pravoslav kilsəsində də vardır.

Tatar alimi Züfər Miftaxov qədim mənbələrə istinadən türk iyeaxiyasında xaqan statusundan aşağıda dayanan "baltavar" tituluğun təqribən "bəylərbəyi", "xan" anlamını verdiyini və qədim bulqarların dulo tayfa-sülaləsinin damğa işarəsi olduğunu bildirir. Məsələn, X əsrdə Volqaboyu ərazilərdə olmuş ərəb diplomatı İbn Fədlanın səyahət mətnində "hökmdar ol-Həson İbn Baltavar" androniminə təsadüf edirik. Z. Miftaxovun da fikrincə, iki seqmentdən ibarət rəmz türk dövlətçilik rəmzlərindən olan "yay" **U** və "balta" (*Azərbaycanda təbərsini, tabər, sakar-ikiqışlı balta*) **↓** damğa işarələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Sözü etimologiyası da bu mənəni verir. Belə ki, "tavar" və ya "tabar" kəlməsi "balta", "var" sözü isə bəzi qıpçaq mənşəli xalqlarda "yay" mənasını bildirir. Həqiqətən də saka-skiflər dönəmindən etibarən hər iki silah hökmdarın rəmzi sayılmışdır. Bu ənənələrə orta əsr Təbriz miniatürələrində - rəsmi keçid zamanı hökmdarın öndündə balta və ya yay aparan əsilzadələrin təsvirlərində də rast gəlinir.

1. Şumer-Aratta ilahəsi İnannanın rəmzi.
2. Dulo tayfasının bayraq başlığı.
- 3-4. Qədim türklərin "yay damğa", "darağ damğa", "baltavar", "xan damğası" işarələri.
- 5-6. Şah İsmayıl Xatayının "quşlu" tuğ başlıqları.
7. Mörinə Xatun türbəsinin divarlarında analoji damğa işarəsi.
8. 1910-cu ildə Naxçıvanın Ordubad bölgəsinin Gənzə kəndində toxunmuş duz torbası üzərində ornament.
9. Kırım xanlığının rəmzi. İşarənin aşağıya doğru çevrilməsi vassallıq əlamətidir.
- 10-13. Markəzi Asiya türklərinin etnik ornamentləri.
- 14-15. Kiyev "rus knyazlarının" damğaları.
16. Novqorod ərazisində aşkar edilmiş "qədim slavyan rəmzi".